

Б.Н. Бияров*

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан
*e-mail: berdibek_biyar@mail.ru

ТАЛАС ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ ОНОМАСТИКАЛЫҚ БІРЛІКТЕР

Аннотация. Мақалада көне түркі ескерткіштеріне жататын Талас ескерткіштер тобындағы ономастикалық бірліктер жинақталып, этимологиялық тұрғыдан талданады. Көне түркі ескерткіштері жанры жағынан, жазба тілі және әліпбилік ерекшелігі жағынан, әдебиет өлшемдері тұрғысынан біршама зерттелгенімен, көне мәтіндердегі ономастикалық кеңістік толық қарастырылмаған. Оның ішінде, көлемі жағынан аз болып келетін Талас ескерткіштеріндегі жалқы есімдердің де шет қалғандығы тақырыптың өзектілігін айқындайды. Мақаланың мақсаты – бұрындары қолға алынып, жеке қарастырылмаған Талас ескерткіштеріндегі ономастикалық кеңістікті анықтап, әр ономастикалық бірлікке этимологиялық талдау жасау. Қойылған мақсатқа орай мынадай міндеттерді орындау көзделеді: Талас ескерткіштерінің табылуы мен зерттелуі туралы мәліметтер келтіру; Талас ескерткіштеріндегі барлық жалқы есімдерді теріп алып, ономастикалық түрлерге бөлу; табылған ономастикалық бірліктерді түріне қарай топтап, әрқайсысына этимологиялық талдау жасау; Талас ескерткіштеріндегі жалқы есімдердің Енисей, Орхон ономастикалық бірліктерімен ортақ белгілерін анықтау.

Автор тарихи атаулардың мағынасы туралы бұры-соңды айтылып келген пікір, тұжырымдарды салыстыра қарап, одан соң өз тұжырымын ұсынады. Зерттеуде тіл біліміне тән ретроспективті талдау, сипаттау, топтастыру және салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылған. Тарихи, көне есімдердің этимологиясын ашудың өзіндік қиындығына байланысты, автор өзі ұсынған тұжырымдардың болжамдық сипаты басым екенін ескертіп отырады. Соған қарамастан, этимологиялық талдаулар біршама сәтті жасалғанын аңғару қиын емес.

Мақаланың кіріспе бөлімінде Талас ескерткіштерінің табылуы мен зерттелуінен, жазылу ерекшелігі мен жазылу мерзімінен хабар беретін шағын мәлімет келтіріледі. Талас ескерткіштерін оқып, аударған ғалымдарға В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, Г.Гейкель, С.Е.Малов, Ю.Немет, Х.Н.Оркун, А.С.Аманжолов т.б. жатады. Ол түркітанушы-ғалымдар, негізінен, тасқа жазылған мәтіндерді дұрыс оқу, транскрипциялау, қазіргі түркі тілдеріне аудару, жанрын анықтау, тарихи деректерді салыстыру сияқты істерді жүзеге асырды. Ал Талас ескерткіштеріндегі ономастикалық бірліктер жеке алынып зерттелген емес. Кейбір зерттеушілер мағынасы айқын, ашық жалқы есімдерге түсінік беріп қана кетеді. Мысалы, профессор А.С.Аманжолов Айыртам-Ой ескерткішіндегі Удун антропонимінің жанына («Скверный») деген өз этимологиясын қосып өтеді. Антропонимді мәтіннен бөліп алып, жеке талдау жасамаған. Талас мәтіндерінде кездесетін жалқы есімдердің аудармасы профессорлар И.А.Батманов пен А.С.Аманжолов аудармалары бойынша алынған. Талас өзені аңғарынан табылған 20 шақты ескерткіштерде кездесетін жалқы есімдер этимологиялық тұрғыдан түгелдей талданды. Атап айтқанда, жалқы есімдердің антропоним, этноним және топоним түрлері теріліп алынды. Көне түркі ескерткіштерінің дені эпитафиялық жанрда жазылғандықтан, ол мәтіндердің ішінде антропонимнің үлес салмағы басым болып келетіні заңды, сондықтан 17 атропоним анықталып, оларға тілдік талдау жасалды. Одан басқа екі этноним, бір топоним кездесті. Көне ескерткіштердің барлығында жалқы есім бола бермейді, алайда осы шағын топтың өзі біршама мол тілдік-тарихи мәліметтер бере алады. Мақаланың қорытынды бөлімінде Талас ескерткіштеріндегі ономастикалық кеңістіктің өзіндік ерекшеліктері, олардың Енисей және Орхон мәтіндеріндегі жалқы есімдермен байланысы, көне түркі жазуының тарихына қатысты құнды тұжырымдар жасалған. Атап айтқанда, эпитафиялық жанрда жазылған мәтіндер болғандықтан, антропонимдер басым болып келетіні және адам есімдері, негізінен, лақап есім мен лауазым аттарымен араласып жататыны анықталды; көне түріктердің «ер ат» лақап есімінің берілу себебі анықталды; Талас ескерткіштерінде кездесетін әйел адамның есімі талданды; Талас-Енисей-Орхон жазба ескерткіштерінің біртұтас тілде жазылғаны дәлелденді. Бұл тұжырымдар мақаланың жаңалығы болып табылады.

Тірек сөздер: ескерткіш, мәтін, этимологиялық талдау, антропоним, этноним, топоним, көне түркі, ареалдық әдіс, ретроспективті әдіс, семантика, этиология, болжам.

Б.Н. Бияров*

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан
*e-mail: berdibek_biyar@mail.ru

ОНОМАСТИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В ПАМЯТНИКАХ ТАЛАСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

Аннотация. В статье собраны и этимологически проанализированы ономастические единицы группы таласских памятников, относящихся к древнетюркским памятникам. Хотя древнетюркские памятники несколько изучены с точки зрения жанров, письменности и алфавитной специфики, с точки зрения литературных критериев, ономастическое пространство в древних текстах не рассматривается полностью. Актуальность темы обусловлена тем, что имена собственные в таласских памятниках, в том числе и менее объемные.

Цель статьи - выявить ономастическое пространство в ранее не рассматриваемых отдельно таласских памятниках и провести этимологический анализ каждой ономастической единицы. В соответствии с поставленной целью предусматривается выполнение следующих задач: приведение сведений об обнаружении и обследовании таласских памятников; собрать все имена собственные памятников Таласа и разделить на ономастические виды; провести этимологический анализ каждой из найденных ономастических единиц, сгруппировав их по типу; выявить общие черты имен собственных в таласских памятниках с енисейскими, Орхонскими ономастическими единицами.

Автор сравнивает высказанные ранее мнения о значении исторических имен, высказывания, а затем предлагает свои выводы. В исследовании использовались ретроспективный анализ, характеристика, группировка и сравнительно-исторические методы, характерные для лингвистики. Из-за своей сложности раскрытия этимологии исторических, древних имен автор отмечает, что предложенные им высказывания имеют преобладающий прогностический характер. Тем не менее, нетрудно догадаться, что этимологический анализ был выполнен несколько успешно. Во вводной части статьи приводятся краткие сведения, информирующие об обнаружении и изучении памятников Таласа, особенностях и сроках написания. К ученым, читавшим и переводившим памятники Таласа, относятся В.В. Радлов, П.М. Мелиоранский, Г. Гейкель, С.Е. Малов, Ю. Немец, Х. Н. Оркун, А.С. Аманжолов и др. Ученые-тюркологи в основном занимались такими делами, как правильное чтение, транскрипция, перевод на современные тюркские языки, определение жанра, сравнение исторических данных. А ономастические единицы на памятниках Таласа отдельно не изучены. Некоторые исследователи просто комментируют имена собственные с ясным, открытым значением. Например, профессор А.С. Аманжолов добавляет свою этимологию к антропониму Удун («Скверный») в памятнике Айыртам-Ой. Выделил антропоним из текста и не сделал отдельного анализа. Перевод имен собственных, встречающихся в текстах Таласа, получен по переводам профессоров И.А. Батманова и А.С. Аманжолова. Этимологически были проанализированы имена собственные, найденные примерно в 20 памятниках, найденных в долине реки Талас. В частности, были опечатаны формы имен собственных антропонимов, этнонимов и топонимов. Поскольку большинство древнетюркских памятников написаны в эпитафическом жанре, естественно, что среди этих текстов преобладает удельный вес антропонима, поэтому выявлено 17 атропонимов и проведен их языковой анализ. Кроме него встречались два этнонима, один топоним. Не все древние памятники имеют собственное имя, однако даже эта небольшая группа может предоставить несколько обширную лингвистическую и историческую информацию. В заключительной части статьи определено своеобразие ономастического пространства в таласских памятниках, их связь с именами собственными в Енисейском и Орхонском текстах, сделаны ценные выводы по истории древнетюркской письменности, в частности, что, поскольку существуют тексты, написанные в эпитафическом жанре, антропонимы преобладают, прецедентные имена, в основном, смешиваются с псевдонимами и именами должностей; определена причина присвоения прозвища; проанализировано имя женщины, найденное в памятниках Таласа; Доказано, что таласско-енисейско-орхонские письменные памятники написаны единым языком. Эти выводы являются новизной исследования.

Ключевые слова: памятник, текст, этимологический анализ, антропоним, этноним, топоним, древнетюркский, ареальный метод, ретроспективный метод, семантика, этиология, прогноз.

B. N. Biyarov*

Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan

*e-mail: berdibek_biyar@mail.ru

ONOMASTIC UNITS IN TALAS WRITTEN MONUMENTS

Abstract. The paper summarizes and etymologically analyzes onomastic units in the group of Talas monuments belonging to ancient Turkic monuments. Although ancient Turkic monuments have been studied in terms of genre, written language, and alphabetic features, in terms of literary criteria, the onomastic space in ancient texts they have not been fully considered. In particular, the relevance of the topic is determined by the absence of proper names in the Talas monuments, which are small in size.

The purpose of the study is to identify the onomastic space in the Talas monuments, which was not previously considered, and to conduct an etymological analysis of each onomastic unit. In connection with this goal, it is planned to

perform the following tasks: provide information about the discovery and study of Talas monuments; dial all the proper names in the Talas monuments and divide them into onomastic types; group the found onomastic units by type and perform an etymological analysis of each; identification of common features of proper names in the Talas monuments with the Yenisei, Orkhon onomastic units.

The author compares the previously expressed opinion, and conclusions about the meaning of historical names, and then offers his own conclusions. The study used retrospective analysis, description, grouping, and comparative-historical methods characteristic of linguistics. Due to the peculiar difficulty of deciphering the etymology of historical, ancient names, the author notes that the predictive nature of the conclusions proposed by him prevails. Nevertheless, it is not difficult to see that etymological analyzes have been made quite successfully. In the introductory part of the research paper, small information about the discovery and study of Talas monuments, the specifics of the appointment, and the timing of the appointment are given. Scientists who read and translated Talas monuments include V. V. Radlov, P. M. Melioransky, G. Geikel, S. E. Malov, Yu. Nemet, H. N. Orkun, A. S. Amanzholov, etc. He was a turkologist-scientists, mainly engaged in such things as the correct reading of texts written in stone, transcription, translation into modern Turkic languages, the definition of the genre, and comparison of historical data. And the onomastic units in the Talas meters have not been studied separately. Some researchers leave only comments on open proper names, the meaning of which is clear. For example, Professor A. S. Amanzholov adds his own etymology to the anthroponym Udun ("Skverny") at the monument to Ayyrtam-Oi. The anthroponym was not isolated from the text and did not make a separate analysis.

The translation of proper names found in the Talas texts was taken by professors I. A. Batmanov and A. S. Amanzholov. The correct names found in about 20 monuments found in the Talas River Valley were analyzed etymologically. In particular, anthroponym, ethnonym, and toponym types of proper names were typed. Since most of the ancient Turkic monuments are written in the epitaphic genre, it is quite natural that the share of anthroponyms among these texts prevails, so 17 anthroponyms were identified and linguistic analysis was carried out. In addition to that, two ethnonyms, and one toponym, met. Not all ancient monuments have proper names, however, even this small group can provide quite rich linguistic and historical information. In the final part of the paper, the specific features of the onomastic space in the Talas monuments, their connection with proper names in the Yenisei and Orkhon texts, and valuable conclusions were made regarding the history of ancient Turkic writing. It is proved that the Talas-Yenisei-Orkhon written monuments were written in one language. These findings are a novelty of the paper.

Keywords: monument, text, etymology, anthroponym, ethnonym, toponym, ancient Turkic, areal, semantics, etiology, assumption.

Кіріспе

Бүгінге дейін табылған көне түркі ескерткіштерін Енисей, Орхон, Талас ескерткіштері деп үш топқа бөліп қарастыру қалыптасқан. Олардың ішіндегі ең шағын топты Талас ескерткіштері құрайды. Бұл жазба жәдігерлер Қырғызстан мен Қазақстанға ортақ өзен Таластың бойынан табылған. Кейде Батыс Түркі қағанатынан табылған барлық ескерткіштерді шартты түрде Талас тобына жатқызады. Жазылу уақыты 5 ғасыр деп белгіленіп жүр және Енисей жазуларына жақын деп бағаланады (Батманов, 1971:6).

Талас ескерткіштер тобынан 10 мәтін қамтылды және ол мәтіндерде 18 антропоним, 2 этноним, 1 топоним кездеседі. Жалпы Талас ескерткіштер тобына 20 шақты ескерткіш жатқызылып жүр, алайда ол мәтіндер құрамында ономастикалық бірліктер кездеспегендіктен, зерттеу аясына алынбады.

Көне түркі ескерткіштерінде антропонимдердің мол кездесуі ол мәтіндердің эпитафиялық жанрда жазылғандығына байланысты. Мәтіндерде қайтыс болған адамның өмір жолы, істеген ерлік істері, туыстары, мал-мүлкі туралы мәліметтер жазылады. Ал топоним мен этнонимдер ол адамның туған және жүрген жерлері мен шыққан тегінен хабар беріп тұрады.

Көне түркі тас ескерткіштеріндегі мәтіндер аудармасында біркелкілік жоқ екені белгілі. Ол ала-құлалық дауысты дыбыстардың жазуда түсіріліп отыратынан туындайтыны да жасырын емес. Мәтін аудармаларындағы сәйкессіздік, өз кезегінде, ономастикалық бірліктерді де қамтып, атаудың бірнеше нұсқасы пайда болады. Бұл көпнұсқалылық жалқы есімнің этимологиясын талдауда өзіндік қиындықтар тудырады, әртүрлі тұжырым мен болжам жасауға, мағынасын ашуда шарттылыққа алып келеді.

Материал және әдістер

Зерттеу жүргізу барысында салыстырмалы-тарихи, ретроспективті, ареалдық, статистикалық, этимологиялық зерттеу әдістері қолданылды. Этимологиялық ұстанымдар көрнекті ғалым В.Пизанидің тұжырымдарына сүйеніп жасалды (Пизани, 1956). Ареалдық

зерттеу барысында түркі ономастикасының таралу аймағына Талас аңғарының енетіні нақты деректермен дәлелденді. Ретроспективті әдіс қазіргі түркі есімдері мен көне түркі жалқы есімдерін салыстыруға мүмкіндік береді.

Талас ескерткіштеріндегі ономастикалық бірліктер И.А. Батманов пен А.С. Аманжоловтың аудармалары бойынша алынды. Олар этимологиялық талдаулар жасамаған. Кейбір этимологиялық шолулар В. Махпировтың «Имена далеких предков» (источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики) еңбегінде кездеседі. Сонымен бірге «Древнетюркский словарь» және М. Қашқаридың «Түрік сөздігі» сынды көлемді зерттеулер негізге алына отырып, Талас жазба ескерткіштеріндегі ономастикалық бірліктердің зерттелуіне байланысты автордың өз тұжырымдары ұсынылды

Әдебиетке шолу

Мақалада В.В. Радлов, П.М. Мелиоранский, Г. Гейкель, С.Е. Малов, Ю. Немет, Х.Н. Оркун т.б. түркітанушы-ғалымдардың еңбектері қосымша қаралды. Ал И.А. Батмановтың «Таласские памятники древнетюркской письменности» (Фрунзе: «Илим», 1971.) еңбегі мен А.С. Аманжоловтың «История и теория древнетюркского письма» Алматы: «Мектеп», 2003.) еңбектеріне негізгі сілтемелер жасалды. Олардың аудармалары, басқаларына қарағанда, біршама дұрыс аударылған деп есептеледі.

Нәтижелер және талқылау

I. Антропонимдер

1. Айыртам-Ой ескерткіші. Ескерткіш 1896 жылы қазіргі Қырғызстанның Талас қаласынан оңтүстік-шығысқа қарай 7-8 шақырым жердегі Айыртам-Ой қонысынан табылған. Жергілікті мұғалім Гастевтің көмегімен сол кездегі Әулиеата уезінің бастығы В.А. Каллаур табады. Төрт жолдан тұратын мәтін өзен тасына (малта тасқа) жазылған. Жәдігерді зерттеп, аударған ғалымдар Г. Гейкель, В.В. Радлов, Ю. Немет, С.Е. Малов, Х. Оркун, А.С. Аманжолов, О.Д. Бекжан т.б.

1.1 Антропоним: Удун («Скверный»). (Аманжолов, 2003:87).

1.2. Антропоним: Кара-Барс және Огул-Барс. (Аманжолов, 2003:87).

Удун антропониміне профессор А.Аманжолов «скверный» деген анықтама беріп кетеді (Аманжолов, 2003:87). «Көне түркі сөздігінде» ұдун «дөрекі, әдепсіз, зұлым» сөзі бар (ДТС, 1969,606) және ол лақап есім жасауға негіз болған. Біз бұдан көне түркілердің тек жағымды мәндегі лақап есімдер емес, жағымсыз лақап есімдерді де қолданғанын көреміз.

Х. Оркун да Удун/Ұдун түрінде оқыған (Оркун, 325). Түркітанушы-ғалым О.Д. Бекжан осы антропонимді Ұдуджы түрінде оқып, «шабуыл басшысы, жорық басшысы» деген мағына беретінін келтіреді (Ежелгі дәуір әдебиетінің антологиясы, 2019:117).

Қара Барыс есіміндегі Қара анықтаушы туралы М. Қашқари қара «хақанның хандары қара деп аталады. Бұғра қара хақан деген сияқты» деген анықтама береді (Қашқари, 1997:301). Бұл Қарахан мемлекетінің билеушілеріне тән лауазым аты екенін және қара көне түркі. «ұлы, күшті» деген мағына беретінін (ДТС, 1969:424) В.Махпиров өз еңбегінде келтіреді (Махпиров, 1997:154). Алайда «Көне түркі сөздігінде» қара сөзінің «ұлы, күшті» деген мағынасы кездеспейді. Біздің ойымызша, мұндағы қара көне түркі. «билікке бағынатын қара халық, (будун)» (ДТС, 1969:423) мәнінде қолданылатын сияқты: Қарахан «қара халықтан шығып хан болған» деген ұғым тудырады. Қарахан мемлекетін құрған адам қаған әулетінен шықпауы мүмкін. Кейін «қара» сөзі олардың тегін білдіретін лауазым атына айналған. Қара Барыс антропонимі «қарадан шыққан әрі барыстай мықты адам» деген мағынаны білдіреді. Ал Оғұл Барыс «ұл, бала Барыс» мәнінде тұрғаны анық (ДТС, 1969:364).

2. Айыртам-Ой – 2 ескерткіші. Екінші ескерткіш 1898 жылы табылады. Оны да В.А. Каллаур табады, өйткені ол тас бірінші ескерткіштен 500 қадам жерде орналасқан еді.

Алдымен М.Е. Массон мақаласында сипатталады да, кейін П.М. Мелиоранский, Г. Гейкель, Ю. Немет, С.Е.Малов, Х. Оркун, А.С. Аманжолов, О.Д. Бекжан т.б. аударып, оқиды.

2.1. Антропоним: ер атым Қара-Чұр йағы атым Қар Йазмаз (букв. «Рука-Не-Промахнется»). (Аманжолов, 1996:44).

2.2 Антропоним: Тоған. (Аманжолов, 1996:44).

2.3 Антропоним: Огом. (Батманов, 1971:12).

Қара-Чұр – ескерткіш кейіпкерінің алғаш жауға шауып, жорыққа қатысқаннан кейін алған ер аты. Сондай-ақ, Қара Чұр/Чор «қара бұқарадан шыққан чор» мәнінде тұруы ықтимал. Мұндағы чор/чур сөзін барлық түркітанушы-ғалым титул, дәреже деп таниды (Батманов, 1971:52). Мағынасына келгенде, бірде санскрит-парсы-иран тілінен енген чор «жауынгер, батыр» мәнді сөзі дейді, бірде қытай тілінен енген дейді (Махпиров, 1997:130). Қалай болғанда да, «сардар» мағыналы әскери шен екені даусыз.

Кейінгі жаугершілік аты (ер аты) Қар Йазмазды профессор А.Аманжолов «қолының қары жазбас» деп түсіндіріп кетеді (Аманжолов, 1996:44). Лақап есімнің мағынасын тағы да нақтылай түссек, «қары (қолы) жаңылмас (мерген)» дегенді білдіреді және қазақ ондай адамдарды «қол мерген» деп атайды.

Тоған – ескерткіш иесінің атасының аты және көне түркі. тоған «сұңқар» мәнді сөзінен жасалып тұр (ДТС, 1969:571). И.А.Батманов осы есімді Огом деп аударған. Егер оны да талдай кететін болсақ, түркі тіліндегі нұсқасы Өгөм болады да, көне түркі. өге+м «данам, ақылдым» деген мән береді (ДТС, 1969:379).

3. Айыртам-Ой – 3 ескерткіші. Екінші ескерткіштің маңынан жергілікті тұрғындардың көмегімен В.А. Каллаур 1898 жылы табады. Г. Гейкель аудармасыз мәтінді жариялайды, ал кейін Ю. Немет, С.Е. Малов, Х. Оркун т.б. аударды (Батманов, 1971:6).

3.1. Антропоним: Бег-чур. (Батманов, 1971:12).

3.2 Антропоним: Оғұл Асұғ (Оркун, 1994:327).

Бег-чур/Бек Чұр – лақап есімге жатады. Мұндағы бек/бег «билеуші, көсем, князь, мырза» мағынасындағы дәреже аты (ДТС,1969,91). Алайда бек/бег нақты титул, дәреже, шен емес, түркі ақсүйектеріне тән атау деген пікір де бар (Махпиров, 1997:131). Қазіргі түркі халықтары есімдерінің барлығында дерлік антрокомпонет ретінде сақталған: қазақ. Еркінбек, құмық. Асылбек т.б.

Антропонимнің екінші сыңары чұр/чор «әскери шен» лауазымдарын білдіретіні жоғарыдағы талдауда айтылды. Сонда Бек Чұр «жоғары әулеттен шыққан әскербасы» деген ұғым қалыптастырады. Көне түркілерге тән дәреженің өсуіне қарай, адам есімі де өзгеріп отыратыны осы есімнен анық көрінеді. Сондықтан түркілердің туғанда қойылған аты сирек сақталатын болған, себебі ерлік істеріне, елге сіңірген еңбегіне, дәрежесінің өсуіне орай лақап есім мен лауазым аттары қатар беріле беретін болған.

Оғұл Асұғ – антропонимі И.А.Батманов аудармасында жоқ. Солай болса да, Х. Оркун ұсынып отырған Оғұл Асұғ есімінің бірінші сыңары «бала, ұл» мәнін беретіні түсінікті, ал екінші сыңары асығ/асұғ «пайда, өсім» (ДТС, 2016:65); ашұқ/асұғ «асық сүйегі» немесе «дулыға» (ДТС, 2016:69) сөздерінің бірінен жасалады. Бұл сөздердің барлығы дерлік антропоним жасай алады. Нақтырақ айтсақ, олардың ішінен асығ/асұғ «пайда, өсім» сөзі есім жасауға белсене қатысады. Мысалы, Асұғ/Асығ «пайда, олжа» мәнінде: Олжабек, Олжабай сияқты. Сонда бұл антропоним Оғұл Асығ «бала, жас Асығ» мәнінде тұр деп шешеміз.

4. Айыртам-Ой – 4 ескерткіші. Төртінші тасты сол Айыртам-Ой қонысынан 1898 жылы В.А. Каллаур тапқан. П.М. Мелиоранский, Ю. Немет, С.Е. Малов, Х. Оркун т.б. аударды. Кейін А.С. Аманжолов аудармаларды қайтадан нақтылап шыққан.

4.1. Антропоним: Чур. (Аманжолов, 2003:89).

4.2. Антропоним: Оғлан-Чур. (Аманжолов, 2003:89).

Ескерткіштегі *Чур/Чор* әскери лауазымнан жасалған лақап есім болып табылады. Оның ешбір анықтаушысыз тұруына қарағанда, сол маңдағы жалғыз чор «әскербасы» болғанға

ұқсайды, өйткені бірнеше чор болса, онда бір-бірінен ажырату үшін анықтауыштар қосқан болар еді: Қара Чор, Күлі Чор т.б.

Оғлан-Чур «бала (жас, кіші) чор» мағынасын беретіні айқын (ДТС, 1969:363) және ол алдыңғы Чор есімді адамның ұлы, мұрагері екені мәтінде айтылады.

5. Айыртам-Ой – 5 ескерткіші. Ескерткішті Айыртам-Ой қонысынан 1898 жылы Г. Гейкель тапқан. Ю. Немет, С.Е. Малов, Х. Оркун т.б. аударған.

5.1. Антропоним: Огурмыш катун. (Батманов, 1971:14).

5.2. Антропоним: Умач оглы. (Батманов, 1971:14).

Огурмыш катун/Оғұрмыш қатын антропонимі – әйел адамның есімі және көне түркі. оғұр «береке» + мыш (-ған, -ген өткен шақ есімше жұрнағы) тұлғалары арқылы жасалып тұр (Қашқари, 1997:82-83). Оғұрмыш «береке әкелген, жарылқаған» деген мағына береді. Ал қатын айқындауышы қат «қос (шайға сүт қат) + ын (сөзжасам жұрнағы) тұлғалары атқылы жасалып, қатын «қосылған (ерге шыққан)» мағыналы сөзі екені дәлелденген (Тадыкин, 1990:367). Сонда қат+ын, кел+ін сөздері бір үлгімен жасалып тұр деуге болады: қатын «қосылған», келін «келген» мәндерінде. Көне түркі ескерткіштерінде әйел адамға арналғандары өте сирек кездеседі және әйел адамға арнайы тас ескерткіш орнатылмаған. Елтерістің әйелі Елбілге қатыннан кейінгі аталатын әйел аты осы Оғұрмыш қатын есімі болса керек.

Умач оглы/Ұмач оглы есіміндегі Ұмач көне түркі. ұма «қонақ» (Қашқари, 1997:121) + ш «еркелету және кішірейткіш мәнді жұрнақ» тұлғалары арқылы жасалған. Сонда Ұмач «кішкентай қонақ» мәнді есім болмақ. Ал оғлы көне түркі. «ұлы, баласы» мәнді сөз екені мәлім. Ұмач оғлы тұлғасында келетін бұл есім ата-тегін білдіру қызметін барлық түркі тілінде күні бүгінге дейін жалғастырып келеді: Базарбайұлы Төлеген, Момышұлы Бауыржан т.б. Бұл таза түркілік нұсқа болып табылады. Ал үш тұлғалы ата-тек (М.: Ермек Есенұлы Тілеков) – орыстан, екі түбірден тұратын ата-тек (М.: Алмас Қайрат) – қытайдан келген үлгілер екені белгілі.

6. Айыртам-Ой – 8 ескерткіші. Ескерткішті 1961 жылы П.Н. Кожемяко тапты. Тастағы мәтін аса жақсы сақталмағандықтан, оқылуы мен аударылуында шарттылық басым болып келеді.

6.1 Антропоним: Күч Мудрый/Күч өге. (Батманов, 1971:20).

Күч Өге антропонимі таза түркі тіліндегі күч «күш иесі», өге «дана, ақылды» (ДТС, 2016, 402) сөздерінен жасалған лақап есім екенін аңғару қиын емес. Бұдан, біз, істеген ісі мен ерлігіне қарай мәртебелі лақап есім беру сол кездегі түркілердің барлығына тән болғанын байқаймыз және Енисей мен Талас жазуларының арасында байланыс бар деген ғылыми пікірдің дұрыс екеніне көз жеткіземіз. Оның себебі «күч» және «өге» сөздерінен жасалатын антропонимдер Енисей ескерткіштерінде жиі кездеседі.

7. Айыртам-Ой – 9 ескерткіші.

7.1 Антропоним: Счастливый Озин/Кутлуг Өзин. (Батманов, 1971:21).

Күтлүг Өзін есіміндегі Күтлүг көне түркі. күт+лүг/лығ «күт+ты, қасиетті, бақытты» (ДТС, 1969:473) сөзінен жасалып, кең тараған лақап есімге жатады. Елге күт әкелген адамдарға беріліп отырған: Күтлүг қаған. Осыған қарағанда, Талас жазулары Орхон жәдігерлерімен де байланысып жатыр деуге болады.

Өзүн/Өзін есімінің түбірі өз «өмір» + ін (көне түркі. мезгіл үстеу жұрнағы) тұлғалары арқылы жасалған (ДТС, 1969:394,658) десек, өзін сөзі «өмірінде» мағынасын береді. Сонда Күтлүг Өзін «күтты өмірінде» деген ұғымдағы лақап есім болып шығады.

8. Айыртам-Ой – 10 ескерткіші. Оныншы ескерткішті 1961 жылы Д.Ф. Винник, У. Асаналиев, К. Аширалиев, Ч. Джамугуловтар арнайы экспедиция кезінде тапты.

8.1 Антропоним: Йағы аты – Қыяған. (Аманжолов, 2003:47).

8.2 Антропоним: Атасының аты – Өтүг. (Аманжолов, 2003:47).

Қыйаған есімі Енисей ескерткіштерінде де кездеседі және қый «кес, шап етістігі» + аған (бейімділікті білдіретін сын есім жұрнағы) тұлғалары арқылы жасалып, «қиып түскіш,

қылышкер» мағынасын беретін лақап есім екені анықталады. Жаугершілік аты Қыйаған болған бұл адам Енисей тастарындағы Қыйағанмен бір адам емес, аттас есімдер деп ұққан жөн.

Ескерткіш кейіпкерінің атасының аты *Өмүз* антропонимі көне түркі. өтүг/өтүк «ертегі, баян, хикая, өтініш» сөзінен жасалған (Қашқари, 1997:97). Баян антропонимі қазақтарда күні бүгінге дейін қолданылады. Мұнда моңғол. баян «бай» сөзінің де үлесі бар екенін ескертеміз.

9. Айыртам-Ой – 13 ескерткіші. Тасқа жазылған мiтңн 1977 жылы табылған.

9.1 Антропоним: Құмар Чұр. (Аманжолов, 2003:47).

9.2 Антропоним: ер атым – Еш Құлы («Дос құлы»). (Аманжолов, 2003:47).

Құмар Чұр есімінің бірінші сыңары жалқы есім де, екінші сыңары – лауазым аты. Мұндағы Құмар көне түркі. құмар/құмарұ «мұра» сөзінен жасалады (ДТС, 1969:465). Сонда Құмар антропонимі «мұрагер, ұрпақ» мағынасына сай келеді. Ал чұр/чор әскери лауазым аты екені айтылды.

Еш Құлы антропонимін профессор А.Аманжолов «Дос Құлы» деп түсіндіріп кетеді (Аманжолов, 1996:47). Расында да, көне түркі. еш «дос, жақын таныс, серік» сөзі бар (ДТС, 1969:184) және ол жалқы есім жасай алады. Ал Құлы сыңары «достың құлы (нағыз дос)» мәнінде тұрғаны анық. Ескерткіш кейіпкеріне ер ат бергенде, Дос Құлы «сенімді дос» деген есімді лайық көргені байқалады.

10. Шу жазулары. Шу өзенінің басындағы Көксай шатқалынан археологтар К. Табалдиев пен О.Солтобаевтар 9 жазба табады. 1998 -2000 жылдарда табылған бұл шағын жазулар жартас беттеріне қашалған.

10.1 Антропоним: ер атым – Сағунак бег. (Аманжолов, 2003:99).

Сағунак бег/Сағұнақ бек есімі сағұн «қарлұқ жұртының мықтыларына берілетін ат, лақап» (Қашқари,1997,1-т.:462) + ақ (кішірейткіш мәнді жұрнақ) тұлғаларымен жасалып, Сағұнақ «кіші, бала сағұн» деген мағына береді. Саңун/Сангун/Саңұн/Сегун – Шығыс Азияға кеңінен таралған титул. Саңұн сөзі қытай тіліндегі цзянцзюнь титул атынан шығатыны дәлелденген (ДТС, 1969:485). Саңун түркі тіліндегі «қолбасшы» лауазымына сәйкес келеді.

Ал бек «ақсүйектер әулетінен шыққан» деген сөз екені айтылды.

II. Топонимдер

1. Шу жазулары.

1.1 Топоним: Ярыш. (Аманжолов, 2003).

Мәтінде *Ярышым/Йарышым* түрінде тәуелдік жалғауымен берілген. Ярыш/Йарыш/Жарыс топонимі Орхон ескерткіштерінде де кездеседі: Йарыс йазыда («Түйүкүк», 33,36-жолдар). Шығыстағы Жарыс жазығы, аты айтып тұрғандай, ат бәйгесі өтетін кең, жазық жер екені анық. Мәтін бойынша қарасақ, «Алтай тауын асып, Ертіс өзенін кешіп» өткен тұста, яғни Ертіс өзенінің сол жағалауынан басталатын далалардың бірі болуы әбден мүмкін. Ал Шу бойынан табылған ескерткіштегі мына Ярыш/Жарыс топонимі басқа, аттас атау екені түсінікті, алайда мағынасы бір болып келеді.

III. Этнонимдер

1. Айыртам-Ой - 4 ескерткіші (1898 жылы табылды).

1.1 Этноним: Отуз оғлан. (Аманжолов, 2003:89).

Профессор А.С. Аманжолов Талас ескерткіштерінде бірнеше рет кездесетін *Отұз оғұлан* тіркесін этносоциалдық бірлік (тайпалық одақ) болуы мүмкін екенін ескерте отырып, оны «отұз татар» этнонимімен теңестіреді. Сондай-ақ, Сол қол қырғыздар тайпасына енетін Отуз уул руының аты болуы да мүмкін екенін атап өтеді (Аманжолов, 2003:90).

2. Айыртам-Ой - 10 ескерткіші (1961 жылы табылды).

2.1 Этноним: Сү Чұр – әулет аты. (Аманжолов, 2003:47).

Сү Чұр әулет аты дегенде, әрине Қыйағанның шыққан руын айтып тұрғаны анық, сондықтан этноним ретінде қарастырамыз. Мұндағы Сү көне түркі. сү «әскер», «әскери топ» мағыналы сөзі екені белгілі (ДТС, 1969:516). Ал Чұр көне түркі. чұр «әскери шен, лауазым аты

және антропоним қызметін де атқарады» (ДТС, 1969:157). Сү Чұр «әскери қолбасшы» әулеті екенін білдіреді.

Қорытынды

Түркілердің лақап атты адамның ерекше бір белгісіне қарай және адамның өзі жеткен жетістіктеріне қарай беріп отыратындығы анықталды. Екінші жағынан, ондай атақ, дәрежеге ұмтылу түркілердің дамып, өсуінің негізгі қозғаушы күші болғанға ұқсайды. Түркі қоғамында адамның әр қасиеті, еңбегі, ерлігі қалыс қалмай бағаланып, тиісінше лақап есімдер беріліп отырғанын байқаймыз. Сондықтан түркі антропожүйесінде лауазым аты кісі есімі орнына қолданыла беретіні заңды құбылыс болып табылады.

Талдау барысында, біз Удун/Ұдүн «дөрекі, әдепсіз, зұлым» сөзінен жасалған лақап есім арқылы, көне түркі ескерткіштерінде тек жағымды лақап есімдер емес жағымсыз лақап есімдерді де қолданғанын анықтадық.

Көне түркі ескерткіштерінде, дәлірек айтсақ, «Күлтегін» мәтінінде кездесетін «ер ат» тіркесі туралы даулы мәселеге нүкте қоятын кез келді. Оның сүндетке отырғызуға (Қ.Сартқожаұлы) еш қатысы жоқ екенін Талас ескерткішінен табамыз. Мәселен, «Айыртамы-Ой-2» ескерткішіндегі Қара-Чұр – ескерткіш кейіпкерінің алғаш жауға шауып, жорыққа қатысқаннан кейін алған ер аты. Ал кейінгі жаугершілік аты Қар Йазмазды профессор А.Аманжолов «қолының қары жазбас (жаңылмас)» деп түсіндіріп кетеді (Аманжолов, 1996:44).

АҚШ «үндістерінде» де дәл осы үрдіс бар: алғаш жауын өлтірген жас адамға жаңадан лақап ат (бізше: ер ат) беріп отырған. М.: Отырған Бұқа, Құтырған ат, Үлкен Жылан т.б. Бұл үндестік түркі халқы мен АҚШ «үндістері» арасында генетикалық байланыс бар деген ғылыми пікірді растай түседі.

Көне түркі ескерткіш мәтіндерінде әйел адамның есімі өте сирек кездеседі және оларға арнайы эпитафиялық мәтінді тас орнатылмаған. «Айыртамы-Ой-5» мәтініндегі Оғурмыш қатун/Оғұрмыш қатын антропонимі және Елбілге қатун есімі Елтеріс қағанның әйелі ретінде тас ескерткішке қашалған. Соңғы антропоним ел «ел, халық» + білге «дана» сөздерінен бірігіп жасалады және Елбілге «ел сыйлаған дана әйел» мағынасын береді. Елтеріс қағанның жарына мұндай мәртебелі лақап есім берілуіне қарағанда, ол адамның қағанатқа еңбегі сіңген танымал әйел болғаны анық. Осы ескерткіштегі Умач оглы/Ұмач оғлы есімі түркілердің ата-тегін білдіру қызметін сол дәуірден бастап, күні бүгінге дейін жалғастырып келе жатқанын аңғарамыз. Мысалы, қазақша Базарбайұлы Төлеген, Момышұлы Бауыржан деп атау қалыпты жағдай болып есептеледі.

Талас ескерткішіндегі Күч Өге, Қыйаған антропонимдері Енисей ескерткіштерінде бірнеше рет кездеседі. Бұдан, біз, істеген ісі мен ерлігіне қарай мәртебелі лақап есім беру сол кездегі түркілердің барлығына тән болғанын байқаймыз және Енисей мен Талас жазуларының арасында байланыс күшті деген ғылыми пікірдің дұрыс екеніне көз жеткіземіз (И.А. Батманов). Көне түркі жазуы батыстан еніп, ең алғаш Талас жерінде тасқа түсіп, әлдебір себеппен шығысқа өрлеген қырғыздар Енисей аңғарына алып баруы да мүмкін. Ендеше Алатау қырғыздары Енисейден аумай, керісінше, Алатаудан Енесай бойына баруы мүмкін деген болжам ұсынамыз. Онда көне түркі жазуының таралу аймағы Талас – Енисей – Орхон бағыттарында жүрген болып шығады. Тас мәтіндерді түзген жазудың даму сапасы да осыған меңзейді.

Сондай-ақ, «Айыртамы-Ой – 9» ескерткішіндегі Құтлұғ есімі Талас жазулары Орхон жәдігерлерімен де байланысып жатыр деген ойға әкеледі: Құтлұғ қаған.

Көне түркі ескерткіштерінде бар топонимнің барлығы дерлік көне түркі тілінен жасалғандары анықталды. Ол, өз кезегінде, Көне түркі ескерткіштері жазылған уақытта (V-VIII ғасырлар) бұл өлкеге санскрит, қытай, араб, моңғол т.б. кірме топонимдердің араласпағанын және осы ұлан-байтақ жердің автохонды тұрғындары түркілер болғандығын дәлелдейді.

Топонимдер эпитафиялық мәтін кейіпкерінің жүрген жолы, жаулаған жері, мекендеген өлкесі, жерленген орыны ретінде ғана тасқа қашалып жазылып, бізге жетіп отыр. Ол атаулардың кейбірі күні бүгінге дейін сақталған, кейбірі, уақыт өту барысында, жоғалған немесе өзгеріп кеткен.

Көне түркі мәтіндерінде иппоним (жылқының лақап аты) кездесіп отыратыны белгілі. Мәселен, «Күлтегін» ескерткішіндегі Тадықын чордың боз аты атауындағы Тадықын – антропоним болса, чор/чұр – лауазым аты. Ендеше, Күлтегін батыр «Тадықын чор деген адамның боз атын» мініп жауға шапқан. Аттың атын иесінің есімімен атау қазірге дейін бар дәстүр: Алпамыстың Байшұбары, Ақанның құласы, Сайлаубай мінген қарагер т.б. Бұл Көне түркілер мен қазақ халқының арасында терең тарихи дәстүр жалғастығы бар екенін көрсетеді.

Талас ескерткіштерінде иппоним кездескен жоқ, алайда профессор С.Е. Малов Қара Чор, Қар Йазмаз, Тум Құла жалқы есімдерін жылқының лақап есімдері ме деп күдіктенген болатын (Батманов, 1971:36). Ол Тучайан антропонимін шығарып, әйел адамның аты болуы ықтимал деген болжам ұсынған. Бұның бәрі аударманың қиындығынан туындаған мәселелер болып табылады, өйткені бір аудармашы жалқы есім деп тапқан сөзді екінші аудармашы жалқы есім ретінде танымайды.

Қорыта келгенде, Талас-Енисей-Орхон жазба ескерткіштеріндегі ортақ ономастикалық кеңістік жалпы Түркі қағанатының бір тілде сөйлеп, бір жазуды пайдаланған біртұтас мемлекет болғанына дәлелдейді. Көне түркі руникалық жазуының осыншама аумаққа таралғаны таң қалдырады. Таң қалумен бірге, Қағанат халқының басым бөлігі сауатты болған ба деген ойға жетелейді, өйткені жазуды жазу және оны оқу болмаса, ол тастарды өңдеп, жазу жазып, ешкім әуре болмас еді.

*Мақала 2021-2023 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша гранттық қаржыландыру аясында жазылды. Зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (AP09260070 гранты).

Әдебиеттер

Аманжолов, 1996,50: Аманжолов А.С. Түркі филологиясы және жазу тарихы. Оқу құралы. – Алматы, «Санат», 1996. – 128 бет.

Аманжолов,2003: Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. Алматы: «Мектеп», 2003.

Батманов, 1971,52: Батманов И.А. Таласские памятники древнетюркской письменности. Фрунзе: «Илим», 1971.

ДТС, 1969. 570, 584: Древнетюркский словарь. М., Л., 1969.

Қашқари, 1997,1,343: Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрк): 3 томдық шығармалар жинағы/ауд. А.Егеубай. Алматы: ХАНТ, 1997. – 1353 б.

Махпиров, 1997,135: Махпиров В.У. Имена далеких предков (источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики). – Алматы: Институт востоковедения МН-АН РК, 1997. – 302 с.

Orkun,1994, 450: Orkun H.N. ESKI TURK YAZITLARI. Ankara – 1994

Тадыкин,1990,367: Тадыкин В.Н. О некоторых топонимах Горного Алтая // Проблемы этимологии тюркских языков. Алма-Ата: Ғылым, 1990. С,367-374.

Reference

Amanzholov A.S,1996 .Tyрки filologijasy zhane zhazu tarihy. Almaty, «Sanat», – 128 bet. [Turkic philology and history of writing] (. Almaty ."Sanat", - 128 pages) [in Kazakh].

Amanzholov A.S., 2003. Istorija i teorija drevnetjurkского pis'ma. Almaty, «Mektep». [History and theory of ancient Turkic writing.] (Almaty, "Mektep").[in Russian]

Batmanov I.A,1971 Talasskie pamjatniki drevnetjurkской pis'mennosti. Frunze: «Ilim».[Talas monuments of ancient Turkic writing.].(Frunze: «Ilim»)[in Russian]

DTS, 1969. 570, 584: [Ancient Turkic Dictionary.] (M., L., 1969.)

Qashqari M, 1997.Tyrik tilinin sozdigi (Diwani lugat-at-tyrk):Almaty: HANT- 1353 b.[Dictionary of the Turkish language (Diwani lugat-it-Turk)].(Almaty: HANT- 1353) [in Kazakh].

Mahpirov V.U,1997. Imena dalekih predkov (istochniki formirovaniya i osobnosti funkcionirovaniya drevnetjurkskoj onomastiki). – Almaty: Institut vostokovedeniya MN-AN RK,– 302 s.[Names of distant ancestors (sources of formation and features of functioning of ancient Turkic onomastics)]. (Almaty: Institut vostokovedeniya MN-AN RK,– 302) [in Russian]

Tadykin V.N. 1990. O nekotoryh toponimah Gornogo Altaja // Problemy jetimologii tjurkskih jazykov. Alma-Ata: Fylym, S,367-374.[(Alma-Ata: Fylym, S,367-374). [in Russian]